

DARWIN ÉS A TEODICEA

© dr.habil. Szentpétery Péter, Apológia Kutatóközpont, www.apologia.hu (v.4.)

Részlet dr.habil. Szentpétery Péter: „Omnia Sunt Facta Per Ipsum – Darwin hatása a teremtéshitre – teológiai és emberi kérdések” habilitációs értekezéséből (73-87. oldal, Evangélikus Hittudományi Egyetem, Budapest, 2008). Az eredeti kiadvány lábjegyzetei az összes forrást megadják. A szerző engedélyével (2014.06.29.).

1. Az ember származása – istenhittel együtt az állatvilágból

Darwin „A fajok eredeté”-ben még visszariadt attól, hogy az állati származást az emberre is kiterjessze. Másik legismertebb, bár sokkal kisebb hatású, sokkal nehezkesebb nyelvezetű és terjedelmesebb műve, „Az ember származása és az ivari kiválasztás” csak 1871-ben jelent meg (magyarul: Gondolat, 1961). Gradualista-transzformista nézetei ebben a művében mára, ha lehet, még inkább meghaladtak, sőt néha kifejezetten megmosolyogtatóak. Szexizmusa és rasszizmusa pedig ma már nem salonképes. Számára nem maradt más, mint hogy az ember az állatvilágból emelkedett ki, mivel testfelépítése megegyezik a többi emlősállattal, és mindaz, amivel több, fokozatosan kialakulhatott. Ember és állat között szellemi tekintetben is csak fokozati különbség van. Eszközhasználatra is van példa az állatoknál (i.m. 131kk). Ugyanígy a beszéd sem jelent áthidalhatatlan akadályt, mert az állatok is megértetik magukat társaikkal. A beszéd lassan, öntudatlanul fejlődött (135kk). Az ivari kiválasztás is ebbe az irányba hat, és az ember sem kivétel: „Mint előbb a testi erővel kapcsolatban megjegyeztük, noha a férfiak nem mindig harcolnak feleségükért és a választásnak ez a formája kiküszöbölődött, férfikorban általában mégis súlyos küzdelmet folytatnak önmaguk és családjuk fenntartásáért; ez pedig feltétlenül igénybe veszi, sőt növeli értelmi képességeiket és következésképp növeli a két nem közötti értelmi egyenlőtlenséget is” (624k). Ugyanígy megmosolyogtatóan (lamarckista ízzel) magyarázza, hogy a nőknek nem csupán a testi erőből és a szellemi képességekből jutott kevesebb:

„Minthogy a nő teste kevésbé szőrös, mint a férfié és ez a jellegzetesség minden fajtára áll, feltételezhetjük, hogy először nőtény félembeli elődeink veszítették el szőrzetüket, és hogy ez nagyon távoli időben történt, mielőtt a különféle fajták a közös törzstől elszakadtak volna. Amint ősanánkánál fokozatosan kifejlődött a csupaszság, mint új jellegzetesség, nyilván mindkét nembeli fiatalok utódaikra átruházták, úgyhogy ez az átörökítés, mint sok madár és emlős díszeti esetében, itt sem volt korlátozott nem vagy kor szerint. Cseppet sem meglepő, hogy majomszerű elődeink a szőrzet részleges elvesztését ékességnek tekintették, mert láttuk, hogy a különféle állatok számtalan különös jellegzetességet tartottak szépnek és hogy következésképp, nemi kiválasztás útján szerezték.” (i.m. 660)

E művében árnyaltabban beszél a létért való küzdelemről. A vademberek és a majmok túlnyomó részének szokásai alapján levonhatjuk azt a következtetést,

hogy az ősember, sőt majomszerű elődje is valószínűleg társadalomban élt. A kifejezetten társas állatoknál a természetes kiválasztódás a közösség szempontjából előnyös változatok megőrzését segíti elő (11 vö. 180kk).

Az anarchista Pjotr Kropotkin herceg (1842-1921) pedig 1902-ben arra hívta fel a figyelmet, hogy a társulás, a kölcsönös segítségnyújtás a legalkalmasabb fegyver a létért való küzdelemben: „Kétségtelen, hogy azok az állatfajok, amelyeknél az egyének küzdelme a legszűkebb körre szorul és amelyeknél a kölcsönös segítség működése a legnagyobb teret öleli át, azok a legszámosabbak, azok élnek a legjobb viszonyok között, és azok alkalmasabbak leginkább a haladásra. (...) A nem társuló fajok ellenben pusztulásra vannak ítélve.” Ugyanez érvényes az emberekre is, akik már a kőkorszak legelején is klánokban és törzsekben éltek. (Kropotkin, Pjotr: *A kölcsönös segítség mint természettörvény*; Athenaeum, 1908. 216-222).

Darwin 1871-es műve végén is úgy érzi, hogy kénytelen valahogyan az istenhittel foglalkozni:

„Az istenhitet gyakran mint az ember és az alsóbbrendű állatok közötti legnagyobb és egyben legteljesebb különbséget emlegetik. Amint azonban láttuk, lehetetlen azt állítani, hogy ez a hit az embernél vele született és ösztönös.” (672)

Azaz, a vallás is fokozatosan alakult ki, és az emberek mindig beletanulnak. Ez a felfogása azonban, mint látni fogjuk, nem szilárd, nem következetes.

„Tudom, hogy az ebben a műben levont következtetéseket egyesek nagyon vallásellenesnek fogják tartani, de aki vádol, kénytelen lesz bebizonyítani, miért vallásellenesebb dolog megmagyarázni, hogy az ember, mint külön faj, valamely alsóbbrendű alaktól származik a változás és a természetes kiválasztás törvénye útján, mint az egyén születését a közönséges szaporodás törvényével magyarázni.” (673)

Ugyanazért vallásellenesebb, amiért tudományellenesebb. Mégpedig azért, mert az analógia helytelen: a „közönséges szaporodás” törvényei a jelenben megfigyelhetők, ezzel szemben az ember állatoktól való származtatása a minőségi különbséget, információ-többletet figyelmen kívül hagyó extrapoláció. Ennek megállapításához pedig még vallásosnak sem kell lenni...

2. Darwin és a hit – általában

Ami tehát Darwin vallási meggyőződését illeti, ezzel kapcsolatban különféle véleményeket hallhatunk az odaadó keresztény hit és a harcos ateizmus között. A legvalószínűbbnek azonban az látszik, hogy hitét fokozatosan elveszítette. Kifejezetten nem is nevezhető ateistának, hanem saját bevallása szerint agnosztikusnak vagy némi jóindulattal többnek is, de erről majd később. Lehet, hogy a tiszta ateizmushoz képest ma sokan nem érzékelnek túl nagy különbséget, de óvakodnunk kell a címkézéstől.

Gyermek- és ifjúkorában a legcsekélyebb kétsége sem volt a Biblia igazsága felől, és ez a magatartása a Beagle fedélzetén is megmaradt. William Paley (1743-

1805) *Natural Theology* c. műve Cambridge-ben nagy hatással volt rá, és nem kétkedett érvelésének helyességében. Egész munkásságával őt kívánta cáfolni, de ez nem igazán sikerült neki. A Beagle-ről a szárazföldi utakra csak egy könyvet vihetett magával, ez pedig Milton: *Elveszett Paradicsoma* volt. A hajón Lyell művének két kötetét is olvasta. Darwin és Robert Fitzroy (1805-1865), a Beagle kapitánya 1857-ig rendszeresen találkozott, és jó barátságban voltak. Darwin művét azonban nem tudta elfogadni, és önmagát is vádolta miatta, majd többféle kudarc miatt öngyilkos lett. A földkörüli út után azonban egyre inkább előjöttek a kétségek, „míg a hitetlenség tökéletesen be nem takart”. A folyamat betetőzését Annie lányának halála jelentette 1851-ben (Bár tízből három gyermeke is meghalt, életre szólóan „csak” Annie halála rázta meg.). Egész életében talán ezek a legemberibb sorai, amelyekkel azokhoz is közel kerül és kell kerülnie, akik alapgondolatát nem fogadják el. Darwin így zárja feljegyzését egy héttel az esemény után:

„Az utolsó rövid betegségben viselkedése egyszerűen angyali volt. Sohasem panaszkodott, sohasem volt nyűgös, tekintettel volt másokra, és mindenért a legszelídebben, patetikusan hálás volt, amit tettek érte. Amikor úgy kimerült, hogy alig tudott beszélni, mindent megdicsért amit kapott, és azt mondta, hogy egy kis tea 'nagyszerűen jó (*beautifully good*) volt'. Amikor egy kis vizet adtam neki, azt mondta: 'Igazán köszönöm' (*I quite thank you*), és ezek, úgy gondolom, az utolsó drága szavai voltak, amelyeket valaha ajkai-val hozzám intézett. – Elvesztettük házunk örömét és öregkorunk vigasztalását: bizonyára tudta, mennyire szerettük; ő, bár most tudná, milyen mélyen, milyen gyengéden szeretjük most és fogjuk mindörökké szeretni kedves örömteli arcát. Áldás rá. 1851. ápr. 30.”

Már házasságkötéséig (1839 január 29), amikor is elvette unokatestvérét, Emma Wedgwoodot (1807-1896), de élete végéig sokat gondolkodott a vallásról. Őt fő érvét állapíthatjuk meg a kereszténységgel szemben, amelyekre majd a továbbiakban konkrét példákkal utalunk:

- Legendás, történetietlen elbeszélések az Ószövetségben.
- Az Ószövetség bosszúra éhes Istene.
- A csodák értelmetlensége a természeti törvények megismerése miatt.
- Az evangéliumok eltérései.
- Egy vallás világméretű elterjedése nem meggyőző, hiszen sok ilyen van.

Darwin hite amúgy is a Biblia, mint könyv igazságában való hit volt, amíg volt, nem pedig személyes kapcsolat Krisztussal. Önéletrajzából, leveleiből jól látható, hogy egész életében ingadozott hit és hitetlenség között (*Darwin's Views on Religion Written for His Children in 1876. From Life and Letters of Charles Darwin Vol. 1, Chapter VIII, Religion, pp. 174-286, Appleton 1896*).

„Nem tudok eltekinteni attól, milyen nehézségeket okoz szerte a világon az óriási menyiségű szenvedés” (uo.)

Ez különösen is Asa Gray-jel folytatott levelezéséből derül ki. Az élőlények szenvedésének és pusztulásának nem-tervezettségéből merész ugrással az élőlények nem-tervezettségére következtet:

„Még egy szót a 'tervezett törvényekről' és a 'nem tervezett eredményekről'. Látok egy madarat, amelyet meg akarok enni, veszem a puskámat és megölöm, ezt *tervezetten* teszem. Egy ártatlan és jó ember áll egy fa alatt, és egy villámcsapás megöli. Azt hiszi (ezt valóban szeretném hallani), hogy Isten *tervszerűen* ölte meg ezt az embert? Sok, vagy a legtöbb ember ezt hiszi, én nem, és nem tudom. Ha Ön így hiszi, akkor azt is hiszi, hogy amikor egy fecske elkap egy szúnyogot, akkor Isten úgy tervezte, hogy éppen az a fecske kapja el éppen azt a szúnyogot éppen abban a pillanatban? Úgy gondolom, hogy az embernek és a szúnyognak a nyomorúsága ugyanaz. Ha sem az ember, sem a szúnyog halála nem eltervezett, akkor nem látom jó okát annak, hogy *első* születésük vagy előállításuk szükségszerűen tervezett lenne.” (Asa Gray-nek, 1860 július 3.)

3. Darwin és a hit – sokat mondó kihagyások

Darwin fia, Francis két kötetben kiadta apja imént említett életrajzát és leveleit, ebben külön fejezetet szentel a vallásról alkotott nézeteinek. Bizonyos mondatok kimaradtak ebből a fejezetből, amelyeket Darwin unokája, Nora Barlow pótolta 1958-ban. E visszaemlékezésekből és levélrészletekből, különösen is az utólag pótoltakból jól látható, hogy mennyit küszködött a tanítása kapcsán felmerülő, pontosabban kirobbanó két teológiai kérdéssel: az emberléttel és még inkább a teodiceával. (Mint láthattuk és fogjuk is, fordítva is igaz: tanítása a két teológiai kérdés, az emberlét és különösen a teodicea kapcsán alakult, majd robbant ki.) Egy holland diáknak 1873. április 2-án ezt írta:

„Lehetetlen, hogy röviden feleljek kérdésére, és nem vagyok biztos benne, hogy valamivel hosszabban már tudnék. De mondhatom, ama feltételezés lehetetlensége kapcsán, hogy ez a nagy és csodálatos mindenség, tudatos énünkkel, véletlenül keletkezett, számomra a fő érvnek tűnik Isten létezése mellett; de sohasem voltam képes eldönteni, hogy van-e valódi értéke ennek az érvnek. Tudom, hogy ha elismerünk egy Első Okot, az ész akkor is tudni akarja róla, honnan jött és hogyan keletkezett. Az egész világban jelenlévő óriási mennyiségű szenvedéstől sem tekinthetek el. Engem is befolyásoltak, hogy valamennyire meghajoljak a sok kiváló ember ítélete előtt, akik teljesen hittek Istenben; de itt megint csak azt látom, hogy ez milyen szegényes érv. A legbiztosabb következtetésnek az tűnik, hogy az egész ügy kívül esik az emberi értelem körén; de az ember teljesítheti a kötelességét.”

1879-ben egy „német diáknak” (valójában egy Drezdában tanuló orosz diplomatanak) írta a következőt:

„Nagyon elfoglalt vagyok, idős ember, rossz egészséggel, és nem tudok időt szakítani arra, hogy kérdésére teljes terjedelemben feleljek. A tudománynak semmi köze Krisztushoz, kivéve, hogy a tudományos kutatásban való jártasság óvatossá teszi az embert a bizonyítékok elfogadásában. A magam részéről nem hiszem, hogy valaha is volt valamilyen kinyilatkoztatás. Ami a jövőendő életet illeti, mindenkinek magának kell ítélnie egymással szembenálló homályos valószínűsések között.”

A Beagle-n tett utazás utáni időre így emlékszik vissza 1876-ban, Önéletrajzában:

„E két év során [1836 október –1839 január] sokat töprengtem a vallásról. A Beagle fedélzetén egészen ortodox voltam, és emlékszem, hogy több tiszt milyen szívesen nevelt rajtam (bár ők is azok voltak), amikor a Bibliát bizonyos erkölcsi kérdésekben megfellebbezhetetlen tekintélyként idéztem. Úgy gondolom, hogy az érv újdonsága szórakoztatta őket. De ekkorra, vagyis 1836-1839 között fokozatosan rájöttem, hogy az Ószövetség nyilvánvalóan hamis világtörténetével, Babel tornyával, a szivárvány jelével stb. stb. és azzal, hogy Istennek egy bosszúálló zsarnok érzéseit tulajdonítja, nem érdemel több bizalmat, mint a hinduk szent könyvei vagy bármilyen barbárok hite. A kérdés állandóan elém került és sehogy sem lehetett elúzni -, hihető-e, hogy ha Isten ma tenne kinyilatkoztatást a hinduknak, [akkor azt is] megengedné-e, hogy az Visnuval, Sivával stb. kapcsolatban legyen, ahogyan a kereszténység az Ószövetséggel kapcsolatos? Ez végképp hihetetlennek tűnt számomra.” (uo.)

Annyit talán közbevetethünk, hogy a kérdés valóban jogos, egyetlenegy esetet kivéve. Mégpedig azt, ha az Ószövetség az események valóságos – nem kiszínezett, nem szépített és nem allegorikus – menetét írja le. Krisztus mindenesetre a legnagyobb természetességgel hivatkozott az Ószövetségre, egészen odáig menően, hogy teljes egészében saját magára vonatkoztatta (Lk 24:25kk.44kk, Jn 5:39). Ha – feltéve, de meg nem engedve – a hinduknak mégis lenne részük valamilyen újabb külön kinyilatkoztatásban, akkor ebben utalni kellene arra, hogy Visnu teknősbékaként, vadkanként, hadvezérként stb. való megtestesülése legjobb esetben is kiszínezett, mitizált történet. Vagy mégsem, és hadd tartsák továbbra is igaznak? A Megváltó nem tett ilyen utalást Jónással kapcsolatban (Mt 12:40). Ma már azonban nyugodtan tehetne?

„Tovább gondolkodva azon, hogy a legtisztább bizonyíték lenne szükséges, hogy bármilyen egészséges ember higgyen a kereszténységet támogató csodákban -, és minél többet tudunk a természet rögzített törvényeiről, annál hihetlenebbek lesznek a csodák -, és hogy az akkori emberek általunk felfoghatatlan mértékig tudatlanok és hiszékenyek voltak -, és hogy nem bizonyítható, hogy az evangéliumokat az eseményekkel egy időben írták -, és sok fontos részletben különböznek, úgy tűnt, nagyon is fontosakban ahhoz képest, hogy szemtanúk szokásos pontatlanságainak tekintsük őket; - ilyesféle gondolatok, amelyek számomra legkevésbé sem voltak újak vagy értékesek, de amint hatottak rám, fokozatosan veszítettem el a hitet a kereszténységben, mint isteni kinyilatkoztatásban. Annak, hogy hamis vallások a föld nagy darabjain futótűzként terjedtek, bizonyos súlya volt számomra. De bármilyen szép is az Újszövetség erkölcsisége, aligha tagadható, hogy tökéletessége részben attól függ, hogyan magyarázzuk most a metaforákat és allegóriákat.” (uo.)

Hadd jegyezzük meg, hogy az Újszövetség szerzői szerint az általuk elénk tárt erkölcsiségét – példázatokban, metaforákban is – hirdető Megváltó egész története valóságosabb nem is lehetne, mégpedig a csodákkal együtt.

„Nagyon nem akartam feladni a hitemet; ebben biztos vagyok, mivel jól emlékszem, hogy igencsak gyakran ábrándoztam előkelő rómaiak egymásnak írt régi leveleiről és Pompejiben vagy máshol felfedezett kéziratokról, amelyek a legmegdöbbentőbb módon megerősítenék mindazt, amit az evangéliumokban leírtak. De egyre nehezebbnek találtam, szabad folyást engedve képzeletemnek, hogy elegendően meggyőző bizonyítékot találjak ki. Ez a hitetlenség nagyon lassan ragadott meg, de végül teljes lett. A folyamat olyan lassú volt, hogy nem éreztem fájdalmat és azóta egyetlen másodpercet sem kételkedtem, hogy következtetésem helyes volt. Valóban, aligha látom be, hogyan kívánhatja valaki,

hogy a kereszténység igaz legyen; mert ha így van, a szöveg nyilvánvaló értelme, úgy tűnik, azt mutatja, hogy akik nem hisznek, és ezek közé tartozik Apám, Testvérem és majdnem minden barátom, örök büntetésben részesülnek. Ez pedig kárhozatos/iszonyatos tanítás (*damnable doctrine*)” – írta apja halála után, 1848-ban.

Emma asszony a fenti kiemelt részről ezt írta 1882 októberében:

„Nem szeretném, ha ezt a részt ... publikálnák. Nagyon nyersnek tűnik. Semmi túl komoly nem mondható a hitetlenségért járó örökké tartó büntetés tanításáról – de nagyon kevesen neveznék ezt kereszténységnek’ (bár vannak ilyen igék). A verbálinspiráció kérdése is felmerül. E. D.” (i.m.7)

„Senki sem vitatja, hogy sok szenvedés van a világon. Egyesek megpróbálták az emberre vonatkozóan magyarázni, azt képzelve, hogy erkölcsi tökéletesedésére szolgál. De az emberek száma a világon semmiség az összes többi érző lényéhez képest, és ők gyakran szenvednek mindenféle erkölcsi tökéletesedés nélkül. Egy olyan hatalmas és oly tökéletes tudással rendelkező lény, mint egy Isten, aki meg tudta teremteni a mindenséget, a mi véges értelmünk számára mindenható és mindentudó, értelmünket pedig felforgatja az, hogy jóakarata nem feltétlen, hiszen mi előny származhat az alacsonyabb rendű állatok szenvedéséből majdnem végtelen idő alatt?”

„Ez a nagyon régi érv a szenvedés létezése alapján az intelligens Első Okkal szemben erősnek tűnik számomra; miközben, mint éppen megjegyeztem, a sok szenvedés jelenléte jól egyezik azzal a nézettel, hogy minden szerves lény változás és természetes kiválasztódás által fejlődött. A mai napig a leginkább szokásos érvet egy intelligens Isten léte mellett a legtöbb ember által megtapasztalt mély belső meggyőződésből és érzésekből merítik.”

„De nem lehet kételkedni abban, hogy hinduk, mohamedánok és mások ugyanúgy és ugyanolyan erővel érvelhetnek egy Isten vagy sok Isten létezése mellett, vagy a buddhisták Isten nemlétezése mellett. Sok barbár törzs van, amelyekről semmiképp sem mondható el, hogy hisznek abban, amit mi Istennek nevezünk, lelkekben vagy szellemekben hisznek, és megmagyarázható, ahogyan Tylor és Herbert Spencer kimutatta, hogyan valószínű ilyen hit keletkezése.” (i.m.4)

Darwin munkásságának értékelése egyszerűbbnek tűnik, mint személyéé, bár az előbbi mindenképpen hiányos, féloldalas, valójában lehetetlen az utóbbi nélkül. Mindenesetre döntően meghatározta nem csupán a biológia, hanem általában a tudományos kutatás további irányát. Hiába mutatták ki kritikussai, hogy tanainak túlnyomó része már megfogalmazásakor is kétséges volt, mégis mindmáig viszonyítási pont maradt. Elméletét, pontosabban alap gondolatát: az élővilág változását, egyre bonyolultabb életformák, a végén az ember megjelenésével, igaznak tekintik, „csak” eddig még nem sikerült – *egészében és meggyőzően* – alátámasztani. Ezzel szemben kérdései, kétségei, belső küzdelmei az emberi lét értelméről és a Szentírás, különösen is az Újszövetség szerint szerető Isten általa vélelmezett teremtési módszerének kegyetlenségéről semmit sem veszítettek aktualitásukból. A cambridge-i teológia volt a legmagasabb végzettsége, és a maga módján élete végéig teológus maradt.

A természetes kiválasztódás szerinte az emberiséget tekintve is jótékony hatású. Erről így ír William Grahamnek, a filozófusnak és közgazdásznak (1839-1911) 1881 július 3-án:

„... meg tudtam mutatni, hogy természetes kiválasztódással járó harc többet tett és tesz a civilizáció előrehaladásáért, mint amit Ön hajlamos bevallani. Ne felejtse el, hogy mit kockáztattak Európa nemzetei, nem sok évszázaddal ezelőtt, amikor elárasztották őket a törökök, és hogy ma milyen nevenséges ez az ötlet! A civilizáltabb úgynevezett kaukázusi fajták tönkrevérték a törököket a létért való küzdelemben. Ha a nem túl távoli jövőben tekintjük a világot, az alacsonyabb fajták micsoda végtelen számát fogják kiiktatni a magasabban civilizált fajták szerte a világon.” (i.m.7)

Innen már csak egy lépés a háború, fajtisztítás, permanens forradalom hasznosságának „tudományos” igazolása!

„Ami a halhatatlanságot illeti, semmi sem mutatja [ilyen világosan] hogy mennyire erős és majdhogynem ösztönös hit, mint a legtöbb fizikus ama nézetének megfontolása, hogy a nap és az összes bolygó idővel túl hideg lesz az élethez, hacsak valamilyen nagy test nem csapódik be a napba, és így új életre lehel. Ha hisszük azt, amit én is, hogy az ember a távoli jövőben sokkal tökéletesebb teremtmény lesz, mint ma, elviselhetetlen gondolat hogy ő és minden más érző lény teljes pusztulásra van szánva ilyen hosszú, folyamatos lassú haladás után. Azoknak, akik teljességgel vallják az emberi lélek halhatatlanságát, világunk teljes pusztulása nem tűnik olyan rettenetesnek.” (i.m.5, részlet az Önéletrajzból)

Az ember azóta sem lett, és a távoli jövőben sem lesz „sokkal tökéletesebb teremtmény” (*creature*, figyeljük meg az önkéntelen szóhasználatot), de ígéretet kapott arra, hogy nincs teljes pusztulásra szánva.

„Az Isten léte felől való meggyőződés másik formájának, amely az ésszel és nem az érzelmekkel kapcsolatos, sokkal nagyobb súlyát érzem. Ez abból a rendkívüli nehézségből vagy inkább lehetetlenségből következik, hogy ezt az óriási és csodálatos mindenséget, benne az emberrel, aki képes messze visszafelé és a messzi jövőbe nézni, vak véletlen vagy szükségszerűség eredményének fogjuk-e fel. Amikor ezen elmélkedem, kényszerítve érzem magam, hogy egy Első Okra tekintsek, akinek intelligens értelme van, bizonyos fokig az emberéhez hasonlóan, és akkor azt érdelem, hogy teistának tartsanak. Ez a következtetés erős volt a fejemben, abban az időben, amennyire vissza tudok emlékezni, amikor 'A fajok eredetét' írtam; és azóta fokozatosan, sok hullámzással, gyengébb lett. Utána azonban felmerül a kétség; - lehet-e az ember értelmében bízni -, amely, mint teljességgel hiszem, olyan értelemből fejlődött, mint amilyen a legalacsonyabb rendű állatok bírnak -, amikor ilyen nagy következtetéseket von le? Nem lehet ez is ok és okozat kapcsolatának következménye, amely szükségszerűen hat ránk, de valószínűleg pusztán örökölt tapasztalattól függ? Nem szabad figyelmen kívül hagynunk az istenhit állandó belenevelését a gyerekek értelmébe, ami olyan erős és talán örökölt hatással van nem teljesen fejlett agyukra, hogy éppoly nehéz lenne eldobniuk istenhitüket, mint egy majmnak eldobnia a kígyó iránti ösztönös félelmet és gyűlöletet.”

Emma asszony a fenti kiemelt résszel kapcsolatban ezt írta fiának 1885-ben:

„Kedves Frankom!

Van egy mondat az Önéletrajzban, amelyet nagyon szeretnék kihagyni, részben kétségtelenül azért, mert apád véleménye, hogy *minden* moralitás evolúcióval alakult ki, fájdalmas számomra; de azért is, mert a mondat a helyén valamiféle sokkot okoz – és utat nyitna annak, ha mégoly igazságtalanul is, hogy semmilyen spirituális hitet nem tartott többre az olyan örökölt iszonyatnál és kedvelésnél, mint amilyen a majmok félelme a kígyóktól.

Úgy gondolom, hogy ez a tiszteletlen nézet eltűnne, ha a következtetés első része a majmok és kígyók példájának illusztrációja nélkül maradna. Úgy gondolom, nem szükséges konzultálnod William-mel erről a kihagyásról, mivel nem változtatná meg az Önéletrajz egész lényegét. Az kívánnám, ha lehetséges, kerüljük el, hogy fájdalmat okozunk apád vallásos barátainak, akik nagyon a szívükbe zárták, és magam előtt látom, mennyire megdöbbenének ezen a mondaton, még liberálisok is de sokkal inkább Sullivan admirális, Caroline néni [Darwin nővére] stb., sőt még az idős szolgák is.

Szeretettel, kedves Frank, E. D.” (i.m.8)

Azoknak, akik még az eddig mondottak után is keresztény istenhívőnek szeretnék látni, íme a házasságkötésre vonatkozó józan megfontolása:

„Semmi sem figyelemreméltóbb, mint a szkepticizmus és racionalizmus növekedése életem második felében. Eljegyzésünk előtt apám azt tanácsolta, hogy alaposan fontoljam meg kétségeimet, mert, mint mondotta, tapasztalta, hogy milyen rettenetes nyomorúságot okoznak a házaseleknél. Addig jól mennek a dolgok, amíg a férj vagy a feleség el nem veszíti az egészségét, utána egyes asszonyok rettenetesen szenvednek amiatt, hogy kétkednek férjük üdvösségében, magukat is szenvedésbe taszítván. Apám még hozzátette, hogy egész hosszú életében csak három asszonyt ismert, akik szkeptikusok voltak, és ne feledjük, hogy rengeteg embert jól ismert, és rendkívül bizalomgerjesztő volt. Amikor megkérdeztem, hogy ki volt ez a három asszony, az egyikükkel, sógornőjével, Kitty Wedgwooddal kapcsolatban be kellett vallania, hogy nem volt igazi bizonyítéka, csak a leghomályosabb sejtései, amelyet az a meggyőződés támogatott, hogy egy ilyen józanul gondolkodó nő nem lehet hívő. Jelenlegi kevés ismeretséggel több asszonyról tudom (vagy tudtam), hogy csak nagyon kevésbé hisznek jobban a férjüknél. Apám idézni szokott egy megválaszolhatatlan érvet, amelyről egy idős hölgy, Mrs. Barlow, aki az igaz hit hiányával gyanúsította, azt remélte, hogy megtéríti: „Doktor, [ahogyan] tudom, hogy a cukor édes a számban, [úgy] tudom, hogy az én megváltóm él.” (i.m.5, *Önéletrajz*)

Idős korára is elutasítja, hogy kifejezetten ateistának tartsák, és egyre inkább agnosztikusnak nevezi magát. Legismertebb ilyen vallomása Edward Aveling, Marx kvázi-veje és Ludwig Büchner látogatásával kapcsolatos (1881. szeptember 28). Aveling szerint (aki egy lelkész fia és orvos volt) az agnosztikus és az ateista gyakorlatilag ugyanaz – ateista az, aki, anélkül hogy tagadná Isten létét, nélküle él, amennyiben nincs meggyőződve az istenség létéről. Darwin azonban jobban szerette az „agnosztikus” megjelölést, mivel ez „nem fejez ki agresszivitást”. Azt is elmondta Avelingnek, hogy negyven éves korában szakított a kereszténységgel. Ami pedig a teremtés kifejezését illeti:

„Még eltart egy ideig, hogy lássuk az iszapot, protoplazmát stb., amint új állatot hoz létre. Már rég megbántam, hogy megalázkodtam a közvélemény előtt, és a Pentateuchusból származó 'teremtés' kifejezést használtam, amellyel valójában azt gondoltam, hogy egy teljességgel ismeretlen folyamat által 'megjelent'. Tiszta ostobaság (*mere rubbish*) jelenleg az élet eredetéről gondolkodni, az anyagéről is ugyanúgy lehetne.” (Levél D. J. Hookernek, 1863. március 29-én in: *Life and Letters of Charles Darwin*, Vol III, 17. Darwin, C. R. to Hooker, J. D. [29 March 1863])

A Teremtőre való utalás az első kiadás végén hiányzott, csak a másodikba került bele, nagy valószínűséggel nem csak az egyház megnyugtatójának szándékával.

4. Darwin és a hit – teista?

Ezek után, a fentiek ismeretében tegyük fel a kérdést: nevezhetjük-e Darwint teistának? Gillespie alapvető művében amellet érvel, hogy az iménti nyilatkozatot csak Darwin egész életének összefüggéséből kiragadva lehet az istenhittel való teljes szakításként értelmezni. (Gillespie, Neil C.: *Darwin and the Problem of Creation*; The University of Chicago Press, 1979. 134.) Az *Origin* éppúgy a teista mint a pozitivista Darwin műve volt. Ember volt, egy ember, nem pedig egy rendszer ellentmondásaival. A pozitívizmus és a teológia keveredése a mű egyik leginkább lenyűgöző vonása. Lehet pusztán pozitivista műként olvasni, ez azonban posztdarwiniánus perspektívából való interpretálását jelentené. Darwin számára nem volt valós válasz a természet kegyetlenségére, fájdalmaira, az élet pazarlására az, hogy Istennek általunk nem ismert céljai lehetnek vele. Darwin gondolkodásában semmilyen cél nem adott felmentést az ilyen eszközök használatának szándéka alól. A „Természetes Kiválasztódás” szempontjából azonban a természet számunkra elrettentő megoldásai nem is annyira olyanok. Az erkölcsi probléma sokkal kisebb, ha vak erők felelősek érte (i.m.124):

„Ha (...) a szűrés képessége egészében véve hasznos a méhek társadalma számára, akkor megfelel a természetes kiválasztás követelményének, még ha egyes egyedek halálát okozza is. Ha bámulatba ejt annak az illatnak az ereje, amelynek révén számos rovar hímje megtalálja a nőtényt, csodálkozhatunk-e azon, hogy csupán erre az egy célra a herék ezrei jönnek létre, amelyek kifejezetten haszontalanok minden másra, és amelyeket szorgos ivartalan nővéreik végül is lemészárolnak? Ha nehezünkre esik is, de csodálnunk kell a méhkirálynő kegyetlen, ösztönös gyűlöletét, amellyel születésükkor elpusztítja a kis méhkirálynőket, a tulajdon lányait, vagy pedig a küzdelemben ő maga pusztul el. Nem vitás, hogy ez előnyös a közösség számára. Anyai szeretet vagy anyai gyűlölet, noha szerencsére az utóbbi a ritkább – a természetes kiválasztás kérlelhetetlen elve szempontjából egyre megy. Ha megcsodáljuk azt a sok leleményes szerkezetet, amelyek közreműködésével a rovarok az orchideákat és más növényeket megtermékenyítik, akkor mondhatjuk-e ugyanolyan tökéletesnek a fenyők sűrű virágporfelhőit, amelyekből csak véletlenül sodródik egy-egy szem a bibére?” (Darwin: *A fajok eredete*, 173k.)

Paradox és ellentmondásos vonása, hogy megpróbál valamennyit megőrizni Paley mosolygó arcából a természet kutatása közben, minden erkölcsi ellenérzés és a természet céltől, értéktől való pozitivista megfosztásának szándéka ellenére. Megpróbált a természetes kiválasztás kegyetlen világa mögé is nézni, valamilyen egyetemes jó keresve:

„Ha belegondolunk ebbe a küzdelembe, azzal a hittal vigasztalhatjuk magunkat, hogy a természetben folyó háború nem folyamatos, nem kíséri félelem, a halál rendszerint azonnali, és hogy az életerősek, az egészségesek és az ügyesek maradnak életben és szaporodnak tovább.” (i.m.72)

„Végül, még ha ez nem is valamiféle szigorú logikai következmény: könnyebben el tudom képzelni, hogy az olyan ösztönöket, mint amelynek engedelmeskedvén a fiatal kakukk kilöki a mostohatestvéreit, a hangyák rabszolgákat tartanak, vagy a fürkészdarazsak (*Ichneumonidea*) lárvája a hernyók élő testéből táplálkozik, ne külön adott, vagy teremtett dolgoknak tekintsem, hanem az élőlények fejlődéséhez vezető valamilyen általános

törvény apró következményeinek. Ez a törvény pedig így hangzik: sokasodj, változz, az erős éljen, a gyenge pusztuljon.” (i.m.239,417)

Nyilvánvaló, hogy az 1Móz 1-et próbálja tudománya szempontjából elfogadhatóan interpretálni, 1:26-27-et is beleértve, bár az ember származásáról még nincs szó. Ezt az egyetemes jót azonban nem sikerült megtalálnia. Azt sem akarta elhinni, hogy a közös származásra utaló jelek ellenére lehetséges, hogy a közös származás nem igaz – illet egy jó Isten nem tehetett. Isten jóságának, becsületességének kérdését nem lehet elválasztani a fajok eredetének kérdésétől (Gillespie i.m.127):

„Aki minden lóféle külön teremtésében hisz, az nem tudja megmagyarázni, hogy két különböző szülő utódja miért éppen úgy csíkozódik, mint a nemzetség többi faja, vagy hogy távoli fajok hibridjei miért nem a saját szüleikre, hanem a nemzetség más fajaira hasonlító utódokat hoznak létre. Ezért: „E nézet elfogadása, nekem úgy tűnik, a valóság elvetését jelentené egy irreális, vagy legalábbis ismeretlen dolog kedvéért. Isten művét ez utánzássá és csalássá alacsonyítaná; majdnem ennyire hinném a régi és tudatlan kozmológusokkal együtt azt, hogy a fosszilis kagylók sohasem éltek, csak a kőbe teremtették őket, hogy a tengerparton élő kagylókat utánozzák.” (A fajok eredete 141)

Valóban, a XXI. század elején még kevésbé van okunk hinni a különféle lovak, zebrák és szamarak idők kezdetén külön-külön teremtésében, a határok azonban egyre világosabban láthatók. Az élőlények közötti hasonlóságok mindmáig csak igen korlátozottan adnak választ a különbségekre. Isten hűségét azonban a hasonlóságok korlátozott evilági magyarázata egyáltalán nem vonja kétségbe. Csupán arról van szó, hogy egyre inkább képesek legyünk mind a hasonlóságoknak, mind a különbségeknek a valóságnak megfelelő értékelésére. Darwin tehát nem zárt ki tehát kifejezetten valamiféle teremtést, csak a(z addig) többé-kevésbé szokásos nézetét, vagyis a fajok közvetlen isteni teremtését, különösen is rövid idő előtt (Gillespie i.m. 130kk):

„Az a feltételezés, hogy a fajok változatlanok, csaknem elkerülhetetlen volt, amíg azt hitték, hogy a Föld története csak igen rövid ideig tartott.” (A fajok eredete 424)

Ugyanakkor, mint láthattuk, a spontán abiogenezist sem tudta elfogadni. Kingsley megjegyzését az iménti bekezdésben szereplő mondatok előtt sem csupán azért írta bele a második kiadástól kezdve, hogy megnyugtassa az ellenzőket, hanem maga is többé-kevésbé úgy gondolta, és ennek megerősítését látta benne.

Ugyanez a szemlélet köszön vissza legkevésbé teológus és leginkább agnosztikus korszakában (a hatvanas évek közepétől a hetvenes évek végéig) a *The Variation of Animals and Plants under Domestication* ismert záró mondataiban. A mindentudó Teremtő bizonyára előre látta az általa megszabott törvények minden következményét:

„Ha feltételezzük, hogy minden egyes változat minden idő kezdetétől előre el volt rendelve, akkor a szervezet plaszticitásának -, amely a struktúra sok árthatmas eltéréséhez vezet, éppúgy mint a szaporodás bőséges ereje, amely elkerülhetetlenül a létért való küzdelemhez és annak következményeképpen a legalkalmasabbak természetes kiválasztódásához vagy túléléséhez vezet -, a természet felesleges törvényeinek kell számunkra

tűnnie. Másrészt, egy mindenható és mindentudó Teremtő mindent elrendel, és mindent előre lát. Így tehát szembekerülünk azzal a nehézséggel, amely éppoly megoldhatatlan, mint a szabad akaraté és az eleve elrendelésé.” (*The Variation...* Vol. II, 432)

Egyszerűbb volt feladnia a természetben aktív Isten eszméjét, mint olyanban hinnie, aki a természetben előforduló sok rémséget akarhatja. Isten és a világ viszonya megmagyarázhatatlan, ezért egyedül az istent/Istent teljesen kizáró pozitív tudomány az, amely intellektuálisan koherens és erkölcsileg elfogadható. Ebben azonban nem tudott igazán belenyugodni (Gillespie i.m.133).

Sedgwick – aki Darwinban korábban Európa egyik jövődő legkiválóbb természettudósát sejtette –, bármennyire is materialistának tartotta Darwin főművét, a mű materializmusa nem igazán (volt) több pozitívizmusnál. Darwin agnosztikusként is teizmusba hajló agnosztikus maradt. Nem tudatosan vállalta, „csak” nem tudott szabadulni tőle (Gillespie i.m. 144).

A pozitívizmus képessé tette Isten „megvédésére” annyiban, hogy elvette az Ő irányító, gondviselő kezét a természetről, de ezt csak szuverenitásának feláldozásával tehetette (Gillespie i.m.128):

„Sokan a legkiválóbb szerzők közül is, úgy tűnik, teljesen meg vannak elégedve azzal a felfogással, hogy minden egyes fajt külön teremtettek. Az én véleményem szerint mindazzal, amit a Teremtő által az anyagra kényszerített törvényekről tudunk, jobban összhangban áll, ha a Föld múlt és jelen lakóinak létrejöttét és elpusztulását másodlagos törvények vezérlik, akárcsak az egyén születését és halálát. Amióta én az élőlényeket nem külön teremtetteknek látom, hanem olyan lények egyenes leszármazottainak, melyek az első kambriumi rétegek lerakódása előtt éltek, szinte megnevesülnek a szememben.” (*A fajok eredete* 430)

Cornelius G. Hunter is hasonló következtetésekre jut Gillespie után. Darwin teodicea-problémáját egyik kedvenc művéig, John Milton: *Elveszett paradicsomáig* vezeti vissza. Milton nem tekinti annyira változatlanoknak a teremtményeket, de van egy még fontosabb kapcsolat az evolúcióval: Isten sohasem oka a gonosznak. Isten tökéletesnek teremtette az anyagot, és az akkor lett tökéletlen, amikor Isten lazított a kapcsolaton. Milton e nézetével persze eltér a Szentírástól (Ézs 45,7). Isten azért ismeri a jövőt, mert mindentudó, és nem azért, mert befolyásolja. „Istennek ez a kegyes szemlélete megvédi a gonosztól, de valamelyest függetlenné teszi a világot a Teremtőtől.” Milton számára az erkölcsi rossz volt a fő probléma. A gonosznak valahogyan önállóan kellett létrejönnie. (Hunter, Cornelius G.: *Darwin's God – Evolution and the Problem of Evil*. Brazos Press, Grand Rapids, Michigan, 2001. 121k)

Leibniz szerint is létezhetne kevesebb gonosszal is a világ, de akkor a jó is kevesebb lenne. Vagyis Isten a maximumra emeli a jó és a rossz arányát. Hume szerint is, ha a természet alapján következtethetünk az istenire, ugyanúgy tagadhatjuk is. Darwin evolúciója és a korábbi teodiceák közös nevezője, hogy Isten másodlagos okok – rögzített természeti törvények - útján kormányoz. Isten azáltal igazolódik az emberek előtt, hogy a természetben lévő rosszat valamiféle, Iste-

nen kívüli kozmikus kényszer eredményének tekintjük. Isten persze egyre távolabb kerül, és már elsődleges okként is feleslegessé válik (i.m.124kk). Bár az evolúció – a newtoni törvényekkel ellentétben – nem szolgál specifikus és egyértelmű tudományos előrejelzésekkel, specifikus és egyértelmű tudományos paradigmával igen. Az evolucionisták Darwin óta egyre inkább azzal az előfeltevéssel vizsgálhatják a természetet, hogy isteni vezérlés nélkül keletkezett. Nem kell többé azzal bíbelődni, hogy egy jó Isten miért alkotott ilyen rossz világot (i.m.141).

Ezek után nem meglepő, hogy Darwin második legismertebb, szintén leginkább agnosztikus korszakában írott művének végén arról ír, hogy az ember felemelkedése, vagyis az, hogy emelkedett, nem pedig kezdettől fogva volt ilyen magasan, büszkeséggel tölti el. A legutolsó bekezdésből itt sem tudta kihagyni az Istent, bár itt ezzel nyilvánvalóan senkit (senki mást) sem akar megnyugtatni:

„Véleményem szerint (...) el kell ismernünk, hogy az ember – minden nemes tulajdonságával, együttérzésével a legalacsonyabbak iránt is, jóindulatával, amely nemcsak a többi emberre, de a legszerényebb élőlényre is kiterjed, isteni értelmével, amely behatol a naprendszer mozgásának és szerkezetének mélyébe – testalkatában még mindig magán viseli alacsony származása kitorölkhetetlen bélyegét.” (Darwin: *Az ember származása* 680)

Gillespie végkövetkeztetése, bármennyire is provokatívnak tűnik, teljesen logikus: Bár Darwin teizmusa az *Origin* megjelenése után elhalványult, sohasem tűnt el teljesen, és volt bizonyos egzisztenciális funkciója. Az isteni dimenzióra vonatkozó intuíciójával kapcsolatban bizonytalan volt, és határozottan elutasította szerepét a tudományban. Mégis csodálkozunk azon, hogy milyen mértékben tette lehetővé a tudományt.

„Az *Origin* teológiája azt sugallja, hogy számára egykor Isten racionalitása és becsületessége alapozta meg a tudomány racionalitását és jelentőségét: metafizikai alap volt, a természeti teológia maradványa, a régi episztéma túlélése, amelyet Darwin igényelt [ugyan], de csak közvetve ismert el. Ez biztosította őt arról, hogy a természet törvényei és az általuk leírható mindenség valódi világ, olyan világ, amelynek valósága és becsületessége csupán a pozitívizmus által nem demonstrálható.” (Gillespie i.m.144)

Éppen ezért azok, akik Darwin értelmi és érzelmi traumáját, betegségét az evolúció és az ember természetben való helyének felfedezéséből származtatják, fontolják meg, hogy maradék teizmusa és annak érzelmi hatásai milyen mértékben óvták a következményektől. Itt jegyezzük meg, hogy Frederic William Farrar westminsteri kanonok (*Canon Farrar*) Darwin temetésekor többek között ezeket mondta:

„Ezt az embert, akire a bigottság és tudatlanság évei öntötték ki haragjukat, materialistának nevezték. Én összes írásában nyomát sem találok materializmusnak. Minden sorában egy mélységesen tiszteletteljes lélek nemes, egészséges, kiegyensúlyozott csodálkozását (*well-balanced wonder*) olvasom, amelyet a legnagyobb csodálat gyújtott lángra (*kindled into the deepest admiration*) Isten művei iránt.” (Young, Robert M.: „Desmond and Moore’s Darwin: A Critique.” *Science as Culture*, no. 20, 1994. 393-424)

A prédikátor az egyik túlzást a másikkal próbálta feledtetni. (...)